

סידורי החסידים – נוסח ספרד, וכפילויות נוסח

נתן נטע בידרמן

מבוא¹:

כאשר מתעדים את תולדות התפילה משלהי ימי הביניים ועד לתקופת העת החדשה המוקדמת, אנו מבחינים בקפדנות ודקדקנות יתר על כל קוצו של תג או שינוי מזערי בהגייתן ובדקדוקן של תיבות התפילה, קפדנות זו מקורה בבית מדרשם של חסידי אשכנז מהמאות הי"ב והי"ג, אשר שקלו מנו וטרו כל אות וכל תיבה שעל סדר התפילה, והקבילו אל כל ברכה וברכה גימטריאות וצירופי שמות, וזאת על פי מנין התיבות או האותיות אשר בה.

יחס זה השתמר ותועד רבות בספרי המהרי"ל², הרוקח³, ושאר חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים⁴.

סידור האר"י הראשונים:

הסדקים הראשונים במעמדו של הסידור האשכנזי נוצרו לאחר ראשית המאה השש עשרה, עם הגעתם של כתבי האר"י אל מרכז אירופה, תחילה הגיעו שער הכוונות וחיבורים לוריאנים שונים שעוסקים בתפילה, ובעקבות כך נוצרו ונערכו 'סידורי האר"י' שהעבירו את כוונות האר"י לתפילה מסביב לסידור תפילה, מתחילה בכתבי יד ולאחר מכן אף בדפוס.

¹ אמר הכותב, רוב המלאכה נעשתה על מנת לברר ולעמוד על דקדוקו של נוסח בברכה השביעית – גואל ישראל, ונסתעף הענין לכללות נוסח ספרד, אך קצרה היריעה ועל כן התמקדנו בשינוי אחד בלבד, ואי"ה עוד חזון למועד.

² ספר מהרי"ל מנהגים, מכון ירושלים, תשס"ח. הלכות יום כיפור: ואמר מהרי"ל סג"ל שגגה הוא ביד המגיהים את הספרים של הצבור שמא המסדר היה גדול יותר מהמגיה.

³ פירושי התפילות לרוקח מהד' הרב הרש"ר, ירושלים, תש"כ: כי סוד התפילות קבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחנם תיבה אחת ואפילו אות אחת כאשר נבאר בעזרת הבורא.

⁴ כנגד דעותיהם של חסידי אשכנז, ראוי להביא את דברי הרשב"א בחידושו לברכות י"א ע"א: "ונראה לי דמאי דקתני מקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לאו למימרא שאינו רשאי לקצר ולהאריך בנוסח הברכה כלומר לרבות ולמעט במלותיה דא"כ היה להם לתקן נוסח כל ברכה וברכה במלות מנויות ובענינים ידועים ולהשמיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה וזה לא מצינו בשום מקום".

סידורים אלו היו רובם ככולם על בסיס נוסח ספרד⁵ – הנוסח אשר בו ככל הנראה התפלל האריז"ל, אך הדיוק והדקדוק בסידורים אלו, לא היו מן המשופרים, ושגיאות רבות ושינויי נוסחאות נמצאו בהם למכביר. כמו כן, מנין התיבות שבכל ברכה וברכה אינם תואמים את הכוונות שיסד האריז"ל על פי מנין התיבות כאשר מובא בספר שער הכוונות, ובספר פרי עץ חיים.

כאמור, למרות שסידורים אלו הועתקו והודפסו בכמה וכמה פעמים, לאורך ציר זמן של קרוב למאה וחמישים שנה, עדיין לא גובשה נוסחא מוסמכת וקאנונית לסידור האר"י, אלא אדרבה, מהעתקה להעתקה ומהדפסה להדפסה רבו בה השינויים והתפצלויות הנוסחאות, עד אשר כמעט ואין סידור אחד מנוסחי האר"י אשר דומה לחברתה.

אמנם ככל הנראה לא היה צורך נחוץ כל כך בגיבוש נוסח מתוקן, שכן כוונות האר"י לא היו נחלת הכלל, אלא עיסוקם של יחידי סגולה.

סידורי החסידים:

המפנה הגדול בסידורי האר"י התרחש ללא ספק יחד עם הופעתה של תנועת החסידות - כחלק מדרכה של תנועת החסידות להתבסס על יסודות הקבלה הלוריאנית, היא אימצה את נוסח האריז"ל כבסיס נוסח תפילה, מה שהתקבע כיום ל'נוסח ספרד', שהוא בעצם נוסח משולב בין נוסח אשכנז לבין נוסח ספרד.

השינוי המהותי בין סידורי האר"י שקדמו לתנועת החסידות, לבין הסידורים שיצאו לאור על ידיה, הוא במידת הנגשתם לכלל העם, בעוד אשר סידורי האר"י הראשונים היו מכוונים כי אם למתי מעט, לנחלתם של יחידי סגולה, באה החסידות מיסודו של הבעש"ט לעשות את מגמות הקבלה לנחלת רבים, אין פירושם של הדברים שכל חסיד וחסיד חייב להיות בקי ברזי התיבות, בכוונות ויחודים. אלא, כך גרסה תורת החסידות: לאחר שהטביעו המקובלים את כוונותיהם בספרות ההנהגות שהשאירו אחריהם, בנוסח התפילה שהתפללו בו, הרי כל הנהג בדרכי המקובלים, או מתפלל בנוסח שהטביעו, הרי הוא מתייחד עם יחודיהם וכוונותיהם⁶.

⁵ בהקשר זה ראוי לציין כי נדפסו במזרח אירופה כמה סידורים שנקראו על שם האר"י, כגון סידורו של רבי שבת מרשקוב, ובתוכם גם חומר אשכנזי מובהק.

⁶ להרחבה נוספת בנושא ראה: מאיר מדן, "נוסח ספרד" של החסידים, טיבו וגלגוליו, תגים ה-ו, ירושלים תשל"ה, עמ' 117 – 126.

בהתאם למגמה זו - הנחלת נוסח האר"י להמונים, נוצר צורך חיוני לגבש נוסחא מלוטשת. הראשון שעשה את הדבר, הוא הרב שניאור זלמן מלאדי (בעל התניא) בסידורו 'תורה אור' (שקלוב, תקס"ג בערך), שבניגוד לסידורי האר"י עד כה שהתמקדו רק בכוננות וזנחו את טיפוח הנוסח, עשה הוא ההיפך, השמיט את הכוננות ורק התמקד בנוסח, שליטש וגיבש בדיוקנות רבה.⁷

בשנים הסמוכות להדפסת סידורו של הרב בעל התניא נדפסו עוד סידורים שהתבססו על נוסחת התפילה של האר"י, כגון:

'סידור תפילת נהורא' זאלקאווא, תקע"א⁸.

'סידור תפילה ישרה', ראדוויל, תק"פ.

'סידור עבודה ומורה דרך', סלאוויטא, תקפ"א.

ריבוי הנוסחאות בסידורי התפילה:

אך לעומת הסידור 'תורה אור' שנערך ונסדר בקפדנות ובדיוק מירבי, עם נוסח אחיד מוגה ומלוטש. בשאר סידורי האר"י השאירו את שני הנוסחאות על הדף, הנוסח האשכנזי ולצידו נוסח ספרד, למען יבחר הקורא בעיניו אילו מן הנוסחאות תמצא חן בעיניו.

כך למשל, בסידור "נהורא" כתבו המדפיסים: "הצגנו שני הנוסחאות הן נוסח האשכנזים והן נוסח הספרדים.

⁷ על מבנה סידורו של אדמו"ר הזקן כבר הוקדשו מאמרים רבים ונאספו עלי ספר: 'הסידור: מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא. אבערלאנדער, גדליה (עורך). מאנסי, תשס"ג. וראה עוד: יוסף צבי לידר, "סידור הרב מילאדי (א)", קובץ בית אהרן וישראל קפו (תשע"ו), עמ' קלג-קמד; הנ"ל, "סידור הרב מילאדי (ב)", קובץ בית אהרן וישראל קפח (תשע"ז), עמ' קמז-קס; הנ"ל, "בענין סידור בעל התניא", שם, עמ' קעז-קעח;

⁸ אודות סידור זה, ראה: ליברמן, חיים: על הסידור 'תפילת נהורא'. אוהל רח"ל א, ניו יורק, 1980, עמ' 365-369.

הצבת שני הנוסחאות זה לצד זה גרמה להמון העם לומר את שני הלשונות גם יחד. כך שבהמשך מוזגו שני הנוסחאות לכדי נוסח אחיד, וחלק מן הסידורים הביאו את הנוסח השרוע והמסורבל נוסח ספרד⁹.

[לתועלת הענין נפרט חלק מן השינויים וההכלאות בנוסח ספרד, בתפילת העמידה:

- א. בברכת "חונן הדעת" "דיעה בינה והשכל חכמה בינה ודעת", תיבת "בינה" חוזרת על עצמה, וכן דיעה ודעת, והרי האמת שיש כאן הרכבה של שתי הנוסחאות יחד. אמנם יש לציין ששני הנוסחאות כבר מופיעים בשער הכוונות.
- ב. בברכת גואל ישראל: "ומהר לגאלנו גאולה שלמה מהרה למען שמך". כפל הלשונות "מהר" "מהרה" הוא לכאורה מיותר, ואין לו משמעות.
- ג. בברכת רפאנו: נדפס "והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואנו ולכל מכאובנו ולכל מכותנו רפואה שלמה לכל מכותנו כי א-ל מלך" וכו' הדבר ברור שיש פה עירבוב של שני נוסחאות, נוסחה מקורית אחת שהיא: " והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואנו ולכל מכאובנו ולכל מכותנו כי א-ל מלך". ונוסחה מקורית שניה שהיא: " והעלה רפואה שלמה לכל מכותנו כי א-ל" ובנוסח ספרד צירפו את שני הנוסחאות המקוריות גם יחד.
- ד. בברכת "השיבה שופטינו" מודפס "ומלוך עלינו מהרה אתה ה' לבדך בחדס וברחמים ובצדק ובמשפט" (בצדק עם ו') גם כאן יש צירוף ושיבוש של שני נוסחאות. שכן נוסח אשכנז הוא "בחדס וברחמים וצדקנו במשפט" (ב' של במשפט בפתח), ואלו נוסח הספרדים הוא בחדס וברחמים בצדק ובמשפט (בצדק ללא ו', וב' של במשפט בשווא) ובנוסח ספרד עירבבו בין שתיהן ושינו את המשמעות.
- ה. בברכת המברך את עמו ישראל בשלום: יש כפילות לשון "בשלומך ברוב עוז ושלום" פעמיים מאוזכרת המלה "שלום" גם כאן ישנו צירוף של שתי הנוסחאות, כאשר נוסח אשכנז מסיים "בכל עת ובכל שעה בשלומך", ואילו בנוסח ספרד הסיום הוא: ברוב עוז ושלום", וצורפו יחד: בשלומך, ברוב עוז ושלום].

⁹ מפאת קוצר היריעה הבאנו רק כפלי לשון מתפילת העמידה.

כנגד כפילויות לשון אלו ואחרים כבר התאונן ר' מנחם מנדל חיים לנדא מטשעכנאו בסידורו 'צלותא דאברהם'¹⁰:

הנוסחא הזאת הרגילה במדינתנו בשם נוסח ספרד, איננה הנוסחא הספרדית האמיתית שרגילים בהם בני "גולת ספרד שבארצות תוגרמה וארץ הקדושה, אבל היא מורכבת מנוסחא אשכנזית וספרדית יחד, והסידורים כולם אינם שווים בנוסחא אחת וכי מדפיס הדפיס כפי העולה על רוחו, וגם הרבה שיבושים וערב רב עלה בהם.

בתלונות אלו מחזיק אף ר' חיים אלעזר שפירא ב'מאמר נוסח התפילה'¹¹:

ועי"ז שמוסיפים בנוסחא הצדיקים ותלמידיהן החסידים, נעשית הנוסחא עיר פרוצה אין חומה עד כי רבים (גם מבני התורה ויראי אלוקים) יאמרו שני הנוסחאות יחד כגון 'דעה בינה והשכל חכמה דעה ודעת, ותיבת בינ"ה יאמרו רבנן בכפילא, וכן דעה ודעת, וכיוצא בזה שמעתי בשם גדול וצדיק א' שאמר על דרך צחות "יוסיף דעת יוסיף מכאוב" יוסיף מכאוב כי המוסיפים בברכת דעה, יוסיף מכאוב; מוסיפים לומר בברכת רפואה שלימה וארוכה ומרפא לכל תחלואנו ומכאובנו ומכותינו וכיוצא בזה להכפיל פטפוטי דברים להג הרבה יגיעת בשר שמביאים לצחוק מכאיב לב. לזלזל כ"כ בדברים העומדים ברומו של עולם זהו התפלה.

ציטוטים אלו משקפים את הגישה הרווחת אצל רוב פוסקי אשכנז לדורותיהם, הדוגלת בשימור הנוסח האותנטי, בלא נתינת דריסת רגל לשינויים קטנים כגדולים, בנוסח הקיים¹².

מרתקת וייחודית לחלוטין, הינה גישתו של ר' אברהם דב וואהרמן מבוטשאש, [להלן האש"א] (תקל"ד תר"א), שהטביע יסוד הלכתי מחודש בשדה נוסחאות התפילה - 'להרבות בנוסח עדיף', כלל הלכתי זה הינו מחודש, ואף נעדר ממנו מקורות הלכתיים קדומים, אך ככל הנראה

¹⁰ סדור צלותא דאברהם, מוסד הר קוק, תשע"ו, ירושלים, עמ' 27, בהקדמה.

¹¹ מאמר נוסח התפילה, בתוך הספר חמשה מאמרות, בערגסאז, תרפ"ב, עמ' קנ"ט.

¹² ככלל, ראוי להדגיש שאף אלו לא נמנו על עדת החסידים, והתפללו בנוסח האר"י, [המפורסמים שבהם הוא הקלויז בברודין], מכל מקום התנגדו בתוקף על שינויים שנתפשטו אצל המון העם. ראה עוד: וילנסקי, מרדכי, חסידים ומתנגדים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשס"ה, עמ' 104-111.

סידורי נוסח ספרד התבססו על פסיקה זו, ועל כן הוסיפו את מה שהוסיפו והכליאו את שני הנוסחאות יחדיו.

כנגד דעתו – דעת יחיד של האש"א, יצא חוצץ המנח"א במאמר נוסח התפילה¹³:

והגם שנמצא בסידור דעת קדושים¹⁴ להגה"ק מבוטשאטש ז"ל דרכו ושיטתו כי להרבות בנוסחא עדיף והיינו לומר שני הנוסחאות (או להרהר א' מהם עיי"ש) אמנם נודע כי רק איהו לגרמ"י הוא דעביד ברוב חומרותיו ולא הודו לו חכמים בזה צדיקי הדור ז"ל, הי' להם נוסחא מדויקת בנוסח השמ"ע ולא להרבות בנוסחא בב' הנוסחאות וכמו ששמעתי מפה קדוש אדומר"ר משינאווע זי"ע.

נוסח החסידים כתורה בעל פה שלא ניתנה להיכתב:

בשורות אלו מציב המנח"א לעיון מחדש את מערכת הגומלין בין הסידור המודפס ובין גוף התפילה, כלומר, דעתו היא שאין להסיק באמצעות הטקסט הנדפס בסידור את נוסח התפילה החסידי. כי אף אם בסידורים מופיעים שני הנוסחאות יחד, הרי יש לפנינו את עדותו של ר' יחזקאל משינאווא שהיה לפנייהם נוסחא מדויקת בנוסח השמו"ע¹⁵.

עמדה זו המפרידה בין הסידור הנדפס לבין הנוסחא המקורית מקבלת תימוכים נוספים, כאשר עינינו רואות את רוב מהדירי סידורי החסידים בזמנינו והמה אינם מתבססים על הסידורים הראשוניים שעמדו לנוכח עיניהם של צדיקי החצר, כי אם בעיקר על מסורות שעברו ועדויות שנשמרו על ידי זקני החסידים¹⁶.

לאור נתונים אלו, אנו באים לכלל מסקנא שכמעט ואי אפשר לעמוד על התהליכים שיצרו וגיבשו את נוסח החסידים על ידי עיון מדוקדק בסידורים המודפסים, לפי שאלו אינם משקפים את תהליך היצירה הפנימי, אלא את הנימוק הכלכלי שעמד מאחורי מי שההדיר את הסידור לאור,

¹³ חמשה מאמרות, הע' 9.

¹⁴ סדור דעת קדושים, פרעמישלא, תרנ"ב.

¹⁵ אין כוונתו באמרו נוסח מדויקת - סידור מוגה עם טקסט מדויק, זה אינו, שהרי המנח"א טרח ויגע רבות כדי להדפיס מחדש את הסידור 'חמדת שמואל' למהר"ש ויטאל, ואם עמד לפני הרה"ק משינאווא נוסח מדויק, לא היה לו להביא ממרחק את לחמו.

¹⁶ כך עלה באמתחתי אחר שיח עם כמה וכמה ממהדירי סדורים בזמנינו, ובראשם הרב אברהם גלבשטיין מהדיר סידור 'אור הישר' – סלאנים. ותודתי נתונה לו. על סידורי נוסח ספרד עממים - ראה: ד' גולדשמידט, "על נוסח התפילה של קהילות החסידים", מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 315-321.

מנקודת מבט זו גם נוכל להבין שריבוי הנוסחאות לא נועדו אלא למקסם את קהל היעד שיוכלו לצרוך את הסידור.

האשל אברהם כמברר מקחו של נוסח ספרד:

אם כי אין ידינו משגת לברר את תולדותיו של נוסח החסידים ודרכי השתלשלותו מהימים הראשונים ועד לימינו אנו, כי זה אומר בכה וזה אומר בכה, ורבתה המבוכה. הרי נותר בידינו מקור נאמן ולא אכזב, המיטיב לפרש ולפרט את יסודות הררי הקודש שעליו נשתת 'נוסח החסידים'. הלא הוא חיבורו של ר' אברהם דב וואהרמן – 'אשל אברהם' שכבר הזכרנו מקודם.

בחיבור זה, הוא מרחיב ומאריך רבות על שינויים בנוסחאות, הוספות והשמטות שראוי להוסיף או לגרוע על פי נוסח האר"י¹⁷. ברוב המקומות הוא חותם את הדיון על פי יסודו 'להרבות בנוסח עדיף', אך לעיתים הוא מסתייג מכלל זה, וכה הם תוכן דבריו בברכת את צמח דוד¹⁸:

את צמח דוד. אינני אומר תיבות ומצפים לישועה כיון שאין כן במוהר"ר אבודרהם ז"ל, ובשם האר"י ז"ל כתוב [שער הכונות ענין כונת העמידה דרוש ו] רק לכוון בלב שכפי שניחא להשי"ת שנהיה מצפים לישועה כמו ששואלים במשפט הנפש צפית לישועה [שבת לא, א], כן אנו מכינים לבבינו לכפי מה שהוא רצון השי"ת בזה. ובדבר שאיננו במוהר"ד אבודרהם ז"ל, לא שייך בזה הכלל של להרבות בנוסח עדיף כמו שכתבתי במקום אחר בכל זה.

מכלל דברים אלו אנו למדים שכללו 'להרבות בנוסח עדיף' אינו יסוד החלטי וסופי, אלא נתון לשיפוט, והוא תקף אך ורק לנוסחאות המופיעות בספר אבודרהם. אמנם, לעומת פסקה זו המקדשת את נוסחו של האבודרהם, הרי בברכת גואל ישראל הוא פוסק 'להרבות בנוסח עדיף', אף כנגד דעת האבודרהם:

¹⁷ ראוי לציין, שעל אף שהמחבר נאמן למנהגי ודרכי החסידים, מכל מקום אצל רוב מקהלות החסידים לא קיבלו את הוראותיו כמקשה אחת, אלא זעיר פה וזעיר שם, כמו כן לא נערך אף סידור המבוסס אך ורק על תיקונו של האש"א. ואף הסידור דעת קדושים [פרעמישלא, תרנ"ב] המתיימר לילך על פי דרכו של האש"א, כמעט ואינו נאמן לפסקיו.

¹⁸ שו"ע הבהיר, ירושלים, תשס"ז, עמ' תר"ב-תר"ג.

שביעית, ראה נא. מה שאומרים עכשיו הנוסח ומהר לגאלינו גאולה שלימה מהרה כו' כנדפס כעת בסידורים¹⁹, נראה שכן הוא נכון מצד הכלל שכתבתי במקומות רבים שלהרבות בנוסח עדיף. "ובמהר"ד אבודרהם ע"ה [עמוד צח] לא כתב ומהר, וגם לא תיבת אל גואל, ומצד שטוב להרבות בנוסח אנו אומרים ומהר כו' כי אל גואל כו'", ואין בזה חשש שפת יתר לגמרי, כי אפשר לפרש שהכוונה היא שיוחש התחלתא דגאולתינו. וגם מההתחלה דהגאולה עד השלמה דגאולה שלימה יהיה גם כן מהירות לטובת עם בני ישראל.

לכפל לשון זו מוסר האש"א נימוק מדוע אין כאן שפת יתר, ומבאר, שתיבת 'ומהר' עולה על האתחלתא דגאולה, והלשון 'מהרה' כוונתה לגאולה השלימה.

כפל הלשון 'מהר' 'מהרה' כנגד שני גאולות:

מעיון בכל המובאות והמקומות שבהם הכריע האש"א - 'להרבות בנוסח עדיף'²⁰, ניתן להבחין שברכת גואל ישראל הוא המקום היחיד בו הוא הכריע לרבות בנוסח על אף שאין לכך מקור

¹⁹ ככלל, נראה שהאש"א התפלל מתוך סידורו של רבי אשר מרגליות, לבוב, תקמ"ט. שהוא היחיד שמביא נוסח זה. [ראוי להוסיף שאלו המתפללים בזמנינו בנוסח זה [סאטמר, קרלין], אין להם על כך מסורת רציפה, אלא הוראת צדיק מדורות האחרונים].

²⁰ דוגמאות נוספות לכלל שאין להרבות בנוסח ללא מקור מהאבודרהם. ראה: אש"א. סימן ס: בברכת אהבת עולם. עוד מצאתי באהבה רבה נדפס במוהר"ד אבודרהם ע"ה [דף עה] אריכות הנדפס עכשיו בסידורים. בעבור שמך הגדול אך עכשיו מפורש יותר הגדול הגבור והנורא שנקרא עלינו. ומצד אחדות השם כיון דכתוב [יהושע ז, ט] מה תעשה לשמך הגדול כו' דהיינו מצד שנקרא עלינו כמו שאמרו חז"ל, לעשות רצונך בלבב שלם לא כתב שם. ומכל מקום אולי מצד שאין על זה פסוק מפורש כל כך לא הביאו ואולי במק"א נהגו כן מכבר ובזה עדיף להרבות בנוסח, תיבת בינה לא כתב שם וכתבתי בזה במק"א ,

סימן קכ"ב: מוהר"ד אבודרהם ע"ה [עמוד קה] כתב שראה שאין שווי בנוסח ברכות דתפילת י"ח בהתיבות במקומות גלות עם בני ישראל, ועל ידי זה חזר בו ממה שכתב תחילה דרכים בטעמים של מספרי התיבות ע"ש. ועל פי זה אין עוד שום פתחון פה קפיידא אודות שנויי הנוסחאות וטוב להרבות בנוסח כמו שכתבתי במקומות רבים .

סימן תרפב: ואין שום חשש גרעון בזה, והכלל, דעדיף להרבות בנוסח כמו שכתבתי במקומות רבים אתי שפיר גם בזה. וכן הוא לגבי נוסח ברכת התורה הק' והערב נא כו' כמו שכתבתי במקום אחר, וכן לגבי וחננו כו', ומכל שכן שאין לשנות על פי הסברא שאינה מכרעת מה שמקובל ביד הכל בלי שום פיקפוק ושנוי בזה חלילה לדור אחרון שבאחרונים להרהר בזה אחר רבותינו ז"ל:

בדברי האבודרהם, החרגה זאת מצביעה על העדפה מכוונת להכפיל תיבות המביעות בקשה לזירוז והחשת הגאולה²¹.

גישה זו - הנותנת משקל וערך רב לכפלי לשון המביעות בקשה להחשת הגאולה, משתלבת היטב עם התיאולוגיה החסידית שהעמידה בראש מעייניה "לאוקמה שכינתא בעפרא", ובדומה לכך הוא ההוספה "ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה", ב"קדיש" אשר בסדר התפילה, ושאר הנהגות קבליות שנתחדשו על ידי הבעש"ט ותלמידיו, במטרה לקרב קץ משיחיה.

נספח: מהותה של ברכת גואל ישראל:

כבר דשו רבים על מהותה וטיבה של ברכת גואל ישראל, האם עניינה גאולה פרטית, או שמא נתקנה כנגד גאולתו של משיח בן דוד, ומתוך רוב דברי רוב הראשונים משמע שעיקרה הוא גאולה פרטית אצל כל אדם ואדם, מתוך עניו ועמלו, וכך הם להדיא דברי רש"י מגילה יז:

אתחלתא דגאולה היא - ואף על גב דהאי גאולה לאו גאולה דגלות היא, אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד, דהא ברכת קיבוץ ובנין ירושלים וצמח דוד יש לכל אחת ואחת ברכה לעצמה לבד מגאולה זו, אפילו הכי, כיון דשם גאולה עלה - קבעוה בשביעית.

כאמור, רוב הדעות בראשונים²² מייחסים את הברכה בעיקרה לגאולה פרטית ולא לגאולה נצחית, ולפי דבריהם אין מקום ושורש לכפל הלשון שבברכה, שאין עניינה לא מאתחלתא

²¹ מקום נוסף בו מכפילים לשונות המביעים כמיהה לקירוב הגאולה, הוא בברכת אהבה רבה [אהבת עולם], - 'מהר והבא עלינו ברכה ושלום מהרה'. אם כי נוסחא זו היא מוקדמת, וכבר הכריע בה האריז"ל [שער הכוונות, נ"ג ע"ג]. שכך ראוי לאמר, כמו כן כבר ניתן להוספה זו פרשנות על ידי ר' יוסף יעב"ץ ממגורשי ספרד, וכה הם תוכן דבריו: ועל זה אנו מתפללים מהר והבא עלינו ברכה ושלום מהרה, הראשון למהירות הזמן, הב' למהירותה בעיתה, כמו שפירשתי. [מתוך פירושו למסכת אבות פרק ו' משנה ח'].

²² ר' דוד אבודרהם, תשכ"ג, ירושלים. תפלות של חול בשם ריב"א. אמנם במדרש תהלים - בובר מזמור לא, הובא באבודרהם תפלת חול בברכת אתה גבור: אמונים נוצר ה', אלו ישראל אומרים גואל ישראל ועדיין לא נגאלו וכו' לא נגאלו אלא לשעה וחזרו ונשתעבדו והם מאמינים בי שאני עתיד לגואלם כו', משמע שר"ל שהברכה היא על גאולה מגלות, ולא על גאולה פרטית.

דגאולה, וודאי לא מהגאולה השלמה. וכבר עמד בדבר הזה המנח"א כנגד הנוסחא 'גאולה שלמה' המופיעה בסידורי החסידים²³:

גם נוסחתינו "וגאלנו מהרה למען שמך" ואותן האומרים בזה "גאולה שלימה" הוא כנגד דברי רש"י במגילה (דף י"ז פ"ב) דאמרי' שם ומה ראו לומר גאולה בשביעית, אמר רבא מתוך שעתידין ליגאל בשביעית, לפיכך קבעוה בשביעית, והאמר מר בששית קולות בשביעית מלחמות במוצאי שביעית בן דוד בא, מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא, פירש"י ואע"ג דהאי גאולה לאו גאולה דגלות היא אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד דהא ברכת קיבוץ ובנין ירושלים וצמח דוד יש לכל אחת ואחת ברכה לעצמה לבד מגאולה זו אפי"ה כיון דשם גאולה עלה קבעוה בשביעית עכ"ה. ולפי"ז הרי אינה גאולה שלימה כשנגאלי' רק מצרות הבאות עלינו בגלותנו תמיד, שהרי "גאולה שלימה אינה רק ביאת בן דוד וגאולה שלימה, רק דנקט בזה משום אתחלתא דגאולה

כאמור, דעתו של המנח"א - שאין מקום לומר בברכה זו גאולה שלמה, לפי שעיקרה הוא גאולה פרטית.

אך כשאנו עומדים על תהליכי הכמיהה הגאולה שעמדו בבסיס רעיונה של תנועת החסידות, הרי בקשה זו אינה סותרת ואף משלימה את הכמיהה והגעגוע לגאולתן של ישראל,

וכה מסר הבעל שם טוב את מורשתו לשעה ולדורות²⁴:

"קרבה אל נפשי גאלה" (תהלים סט יט) היא תפילה על גאולה פרטית של הנפש מגלות יצר הרע, וכשיגאל כל אחד גאולה פרטית אז יהיה אחר כך גאולה כללית, ויבוא משיח במהרה בימינו אמן, וידעו אותו מקטנם ועד גדולם, לעשות הכל לשמו יתברך בלבד".

לסיכום:

²³ חמשה מאמרות [הע' 9] קסג.

²⁴ בעל שם טוב, ליקוטי אמרים, ירושלים, תשס"ו. פרשת בראשית, אות קס"ו.

במאמר זה ניסיתי להתחקות על גלגולו של נוסח שהשתרבב למקצת מהסידורים בנוסח ספרד, עמדתי על המאפיינים שעמדו לנגד עיניהם של מחוללי הנוסח בראשית דרכם, לשם כך נצמדתי לדרכו של ר' אברהם דב וואהרמן מבוטשאש, שהנחיל מורשת זו בתוך חבורו 'אשל אברהם'.

ספרות ביבליוגרפית:

סידורי 'נוסח ספרד'

- תפלת נהורא, זאלקווא תקע"א.
- סידור תפלה ישרה, ראדוויל תק"פ.
- סידור דעת קדושים, פרעמישלא, תרנ"ב.

ספרות מקור וספרות מחקר

- אבערלאנדער, גדליה (עורך): הסידור: מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא. מאנסי, תשס"ג.
- גולדשמידט, דניאל: תפילת ישראל, מבוא, תל אביב, תשכ"ה.
- ר' אברהם דוד וואהרמן: אשל אברהם, שולחן ערוך הבהיר, ירושלים, תשס"ח.
- ליברמן, חיים: על הסידור 'תפילת נהורא'. אוהל רח"ל א, ניו יורק, 1980, עמ' 365-369.
- ר' חיים אלעזר שפירא, חמשה מאמרות, מאמר נוסח התפילה, בערגסאז, תרפ"ב.